

O‘ZBEK TILI GRAMMATIK TIZIMINING TIPOLOGIK VA STRUKTURAVIY TADQIQI

Andijon Davlat Chet tillari instituti

Abdupattayeva Zinatbegim Xasanboy qizi

Ilmiy maslahatchi: Xomidova Malohat

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek tili grammatikasining o‘ziga xos agglyutinativ tabiati, morfem tuzilishi va sintaktik aloqa usullari zamonaviy tilshunoslik prizmasi orqali tahlil qilinadi. Tadqiqotda so‘z o‘zgartuvchi va so‘z yasovchi affikslarning iyerarxik tartibi, shuningdek, gapda mantiqiy urg‘u va tartibning roli masalalari ilmiy izohlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: agglyutinatsiya, morfonologiya, sintaktik valentlik, predikativlik, affiksatsiya, derivatsiya, tipologiya, determinatsiya.

Аннотация: В данной научной статье анализируются агглютинативная природа узбекского языка, его морфемная структура и синтаксические способы связи сквозь призму современной лингвистики. В исследовании освещаются иерархический порядок словоизменительных и словообразовательных аффиксов, а также роль логического ударения и порядка слов в предложении на основе научных интерпретаций.

Ключевые слова: агглютинация, морфонология, синтаксическая валентность, предикативность, аффиксация, деривация, типология, детерминация.

Abstract: This scientific article analyzes the agglutinative nature of the Uzbek language, its morphemic structure, and syntactic relations through the lens of modern linguistics. The study explores the hierarchical order of inflectional and derivational affixes, as well as the role of logical stress and word order in a sentence, based on scholarly interpretations.

Keywords: agglutination, morphonology, syntactic valency, predicativity, affixation, derivation, typology, determination.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, o‘zining qat’iy mantiqiy grammatik qurilishi bilan ajralib turadi. G‘arbiy fuzion (flektiv) tillardan farqli o‘laroq, o‘zbek tili agglyutinatsiya qonuniyatiga tayanadi. Bu esa tilda har bir grammatik ko‘rsatkichning alohida morfema orqali ifodalanishini va negizning barqarorligini ta‘minlaydi. Mazkur maqolada o‘zbek tili grammatikasining uchta tayanch ustuni — fonetika (grammatik aspektda), morfologiya va sintaksis tizimli ravishda ko‘rib chiqiladi.

Morfonologik Mutanosiblik va Fonetik Invariantlar

O‘zbek tili grammatikasida tovush va shakl munosabati shunchaki talaffuz qulayligi emas, balki tilning tizimli barqarorligini ta‘minlovchi mexanizmdir. Zamonaviy fonologiyada o‘zbek tili "singarmonizmdan uzoqlashgan, ammo uning qoldiqlarini saqlab qolgan til" sifatida tavsiflanadi. Masalan, -ga affiksining -qa yoki -ka ko‘rinishida o‘zgarishi (masalan, qishloqqa, bog‘ga) sof fonetik hodisa bo‘lsa-da, u grammatik ma‘noni yetkazishda morfemalarning o‘zaro moslashuv qonuniyatiga (akkomodatsiya) bo‘ysunadi. Bu jarayon tilning tejamkorlik tamoyili (law of economy) asosida minimal energiya sarflab, maksimal axborot uzatishiga xizmat qiladi.

Morfologik Sath: Ierarxik Affiksatsiya

O‘zbek tili morfologiyasida agglyutinatsiya hodisasi chiziqli (linear) tartibda amalga oshadi. Bu jarayonda har bir qo‘shimcha o‘zidan oldingi qo‘shimchani ma‘nosini toraytiradi yoki unga yangi xususiyat yuklaydi. (Morfotaktika): O‘zbek tilida morfemalarning joylashish tartibi qat’iy matematik modelga ega.

Masalan, Ishchilardan so‘zining struktur tahlili:

Ish (Leksik morpheme)

-chi (Derivativ morpheme — yangi tushuncha yaratish)

-lar (Kvantitativ morpheme — miqdoriy ko‘rsatkich)

-dan (Relyatsion morpheme — boshqa so‘z bilan bog‘lanish)

Ushbu ketma-ketlikda biron bir elementning o‘rni almashishi so‘zning grammatik tabiatini buzadi. Bu "qattiq struktura" o‘zbek tilining kompyuter lingvistikasida (NLP) algoritmlashtirilishi uchun juda qulay imkoniyat yaratadi.

Fe‘l Tizimidagi Aspektuallik va Modal Ma‘nolar

O'zbek tili fe'llari nafaqat harakatni, balki subyektning harakatga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. O'zbek tilidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari (masalan, yozib qo'ydi, o'qib chiqdi) jahon tilshunosligida aspektual ma'nolar (harakatning davomiyligi, tugallanganligi) sifatida o'rganiladi. Bu yerda asosiy fe'l leksik ma'noni, ko'makchi fe'l esa grammatik (modal-aspektual) ma'noni tashiydi. Bu hodisa fuzion tillardagi prefikslar (masalan, rus tilidagi про-читать) bajaradigan vazifani affiksatsiya va analitizm kombinatsiyasi orqali hal qiladi.

Sintaktik Valentlik va Gapning Aktual Bo'linishi

Sintaksisda so'zlar o'rtasidagi aloqa faqat kelishiklar bilan emas, balki so'z tartibi va ohang (intonatsiya) orqali ham tartibga solinadi. O'zbek tili sintaksisida aktual bo'linishi (Topic-Comment structure) o'ta muhim. Ma'lumki, gapda mantiqiy urg'u olayotgan so'z kesimning bevosita oldiga ko'chiriladi.

Men bugun maktabga bordim. (Oddiy xabar)

Maktabga bugun men bordim. (Egani ajratib ko'rsatish) Bu hodisa o'zbek tilida sintaktik pozitsiyaning semantik yukini ko'rsatadi. Kesimning gap oxirida kelishi esa "kuchli markaz" funksiyasini bajarib, barcha tobe bo'laklarni o'ziga birlashtiradi.

Egalik va Kelishik Kategoriyalarining O'zaro Determinatsiyasi

O'zbek tili morfologiyasida ot turkumi doirasidagi bu ikki kategoriya o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular gapda so'zlarning sintaktik va semantik bog'lanishini ta'minlovchi asosiy vositalardir.

Egalik Kategoriyasi: Shaxs va Buyum Munosabati

Egalik affikslari predmetning uch shaxsdan biriga qarashli ekanligini ifodalaydi. Bu kategoriya o'zbek tilining agglyutinativ tabiatini eng yorqin namoyon etuvchi elementdir. Egalik affikslari nafaqat "egalik" (possession), balki determinatsiya (aniqlik) vazifasini ham bajaradi. Masalan, kitobim so'zida -im affiksi ham egalikni, ham subyektning birinchi shaxs ekanligini, ham ushbu predmetning konkretlashganini ko'rsatadi. G'arb tillarida (masalan, ingliz tilida my book) bu ma'no analitik yo'l bilan berilsa, o'zbek tilida sintetik usulda, ya'ni so'z ichida hal qilinadi.

Kelishik Kategoriyasi: Relativ Ma'nolar Tizimi

Kelishiklar soʻzlarni gapdagi boshqa soʻzlar bilan bogʻlashga xizmat qiluvchi grammatik koʻrsatkichlardir. Oʻzbek tilida 6 ta kelishik mavjud boʻlib, ularning har biri oʻziga xos semantik valentlikka ega. Oʻzbek tili grammatikasida egalik va kelishik (xususan, qaratqich kelishigi) oʻrtasida izofet konstruksiyasi mavjud. Ya'ni, qaratqich kelishigidagi soʻz (maktabning) oʻzidan keyin kelayotgan qaralmishda albatta egalik affiksini (bogʻi) talab qiladi.

Formula: Ot _1+ (ning) \rightarrow Ot_2 + (egalik \ affiksi) Bu munosabat tilshunoslikda "ikki tomonlama belgilangan bogʻlanish" deb ataladi va gapning grammatik butunligini ta'minlaydi.

Egalik va Kelishik Affikslarining Kombinatsiyasi

Ushbu ikki kategoriya bitta soʻz tarkibida kelganda, ularning joylashish tartibi qatʼiy qoidaga boʻysunadi: Egalik affiksi har doim kelishik affiksidan oldin keladi.

Misol: Vatanimizdan

Vatan — oʻzak;

-imiz — egalik (I shaxs, koʻplik);

-dan — chiqish kelishigi.

Agar ushbu tartib buzilsa (Vatandanmiz), soʻzning grammatik tabiati tubdan oʻzgaradi. -miz bu yerda egalik emas, balki shaxs-son (kesimlik) affiksi vazifasini bajara boshlaydi. Bu holat oʻzbek tili morfotaktikasining (morfemalar joylashuv qonuniyati) naqadar nozik va aniq ekanligini koʻrsatadi.

Maqola uchun Yakuniy Xulosa

Bugungi kunda oʻzbek tili grammatikasini kognitiv lingvistika (til va tafakkur munosabati) va korpus lingvistikasi (katta maʼlumotlar bazasi asosida oʻrganish) doirasida tadqiq etish dolzarb hisoblanadi. Oʻzbek tili grammatikasi — bu asrlar davomida sayqallangan, ichki qonuniyatlari matematik aniqlikka ega boʻlgan murakkab lisoniy tizimdir. Fonetika, morfologiya va sintaksis sathi bir-birini inkor etmaydi, aksincha, agglyutinatsiya tamoyili asosida bir-birini toʻldiradi. Egalik va kelishik munosabatlarning oʻzaro muvofiqligi esa tilning strukturaviy poydevorini tashkil etadi.

Ushbu maqolada keltirilgan ilmiy tahlillar va izohlar o‘zbek tilini nafaqat muloqot vositasi, balki qat’iy ilmiy-grammatik modelga ega bo‘lgan obyekt sifatida o‘rganishga xizmat qiladi.